

УДК 159.9

Теоретичні основи формування предмета психології

Мельник О.А.

В статті йде про розмову про когнітивний характер сучасної кризи в українській психологічній науці. Обговорюється протистояння природничо-наукової і гуманітарної парадигм. Вказується на необхідність роботи по осмисленню методологічних основ в психології. Зазначається, що еволюція поглядів про предмет психології, їх реконструкція мають важливе значення для прогресу психологічної науки. Описується розвиток знань про предмет психології Річардом Авенаріусом.

Ключові слова: предмет психології, принцип детермінізму, психічні явища, науково-природничі та гуманітарні парадигми.

У статті йдеться про когнітивний характер сучасної кризи у вітчизняній психологічній науці. Обговорюється протистояння природничо-наукової і гуманітарної парадигм. Вказується на необхідність роботи щодо осмислення методологічних основ у психології. Зазначається, що еволюція поглядів про предмет психології, їх реконструкція мають важливе значення для прогресу психологічної науки. Надається характеристика розвитку знань про предмет психології Річардом Авенаріусом.

Ключові слова: предмет психології, принцип детермінізму, психічні явища, науково-природничі та гуманітарні парадигми.

In the article speech goes about cognitive character of present crisis in home psychological science. Opposition comes into question natural-science and humanitarian paradigms. Specified on a necessity robots on the comprehension of methodological bases in psychology. It is marked that evolution of looks in relation to the article of psychology, their reconstruction matter very much for progress of psychological science. Description of development of knowledge is given about the article of psychology of Richard Avenarius.

Key words: the subject of psychology, the principle of determinism, psychic phenomena, scientific, natural and human paradigm.

Актуальність дослідження. На сьогодні багато хто з вчених визнає, що вітчизняна психологічна наука знаходиться у стані кризи, яка виникла ще з моменту становлення психології як самостійної науки наприкінці XIX століття. Головною характерною рисою сучасної кризи психологічної науки виступає її когнітивний, а не соціальний характер. Поряд з великим попитом з боку суспільства на психологічні послуги, викладання психології, існує криза її теоретико-методологічних основ. Як приклад, можна навести невирішеність питання про предмет (що вивчати) і методи (як вивчати) психологічної науки, різноманіття альтернативних, іноді неспівставних моделей розуміння і вивчення психічного і, як наслідок, відсутність реального прогресу у психологічній науці; протистояння природничо-наукової і гуманітарної парадигм, котрі відстоюють різні моделі людини, підходи до вивчення її психіки; різке падіння інтересу до фундаментальних психологічних теорій і шкіл; загальне відчуття кризи у науковому товаристві психологів, яке віднайшло свій вираз у відсутності загально визнаних лідерів, авторитетів.

На думку Н.П. Локалової “психологія не могла б успішно розвиватися як наука без постійної роботи по осмисленню методологічних основ, які являють собою фундамент психологічних досліджень і задають їх загальну спрямованість, спосіб аналізу і характер інтерпретації отриманих даних, а також дозволяють запропонувати конкретне рішення окремих проблем, що мають виражену практичну спрямованість та актуальність, а роздуми про предмет психології мають важливе значення у зв’язку з питанням, від рішення якого багато у чому залежить подальший прогрес психологічної науки, як у теоретичному так і в практичному його аспектах” [4, с. 74].

У психологів, які на сьогодні займаються дослідженням фундаментальних питань, теоретичними та методологічними проблемами, історією психології, все більше затверджується переконання, що сенс сучасної когнітивної кризи полягає у неадекватному визначенні і розумінні предмета психології. Від вирішення цього питання залежить вирішення багатьох інших конкретно-методологічних питань психологічної науки, бо саме біля нього вибудовується вся наукова система психології. Можна констатувати, що кризова симптоматика виходить у значній мірі із багатої кількості, різноманітності підходів до розуміння предмета психології. На сьогодні про несвоєчасність обговорення проблеми предмета психологічної науки вже ніхто не висловлюється, а навпаки, визнається, що подолання кризи в психології неможливо без філософсько-методологічної підтримки, так як спробою визначення предмета психологічної науки є результат “додослідної” діяльності філософської психології. Специфіка психологічних явищ, що вивчається, одразу ж піднімає питання про предмет психології на філософський рівень. Саме філософський аналіз даного питання дозволяє розгорнути адекватне уявлення про теоретичні основи формування предмета психології.

Таким чином, аналіз проблеми формування теоретичних основ предмета психології з філософсько-методологічних позицій є на сьогодні актуальним для розвитку самої психології. Але для початку необхідно зробити ряд важливих уточнень, що прояснюють сенс поняття “проблема предмета психології”, який використовується.

Перш за все, необхідно визначити, що таке проблема? Проблема – це невирішене

питання, тобто таке питання, відповідь на яке тимчасово або принципово відсутня. Це завдання, яке для суб'єкта "тут-і-зараз" не має рішення. Тобто, якщо суб'єктом з самого початку передбачається визначена відповідь на поставлене питання, то це питання не усвідомлюється як проблема. Питання не народжується, а стає проблемою; для цього необхідна особлива розумова процедура – проблематизація. "Питання, відмічає Г.П. Щедровицький, - у процесі рішення завдання лише провокують, або ініціюють рефлексивні підходи і за рахунок цього здійснюється перехід до процесу проблематизації" [8, с.351.]. Питання вимагає рішення, проблема – осмислення. Проблема виникає, коли зустрічається будь-яке ускладнення, коли щось не зрозуміло, не ясно, і цю не ясність необхідно зняти, тобто коли виникає ситуація, у котрій не має відповідного обставинам рішення і котра примушує тому зупинитися і замислитися.

У проблемній ситуації необхідно "затриматись", а не прагнути одразу ж вийти з неї шляхом остаточного рішення. Інакше кажучи, важливо зафіксувати проблемну ситуацію як об'єктивний стан неузгодженості і суперечливості наукового знання, що виникає в результаті його неповноти та обмеженості. Проблема – це таке питання, яке стоїть на межі відомого і невідомого; поставити проблему – значить вийти за ці межі. Проблема виникає тоді, коли старе знання показало свою неспроможність, а нове знання ще не прийняло розгорнутої форми. На відміну від питання-задачі, або питання-тайни, питання-проблема вказує (але не гарантує) можливість рішення, яке ще не відомо. У цьому полягає методологічна цінність проблеми: вона задає "зону найближчого знання", вказує на необхідність вироблення нового знання. Проблема – це те, що спрямовує наше дослідження, задаючи йому конструктивний сенс і програму "виходу в незвідане".

Виходячи з цього сенсу проблеми, ми можемо констатувати, що ті дослідники, котрі шукають визначення предмета психології, тобто намагаються відповісти на питання "Яким є предмет психології?", не займаються проблемою предмета психології, а вирішують питання про предмет психології, тобто в їх дослідженнях відбувається підміна проблеми на питання-задачу. У найбільш явному вигляді така підміна виявляється у підручниках та "підручничкоподібних" дослідженнях, котрі починаються з визначення того, що ж насправді виступає предметом психології, без попереднього аналізу інших альтернативних визначень. Із вуст прихильників цього підходу часто можна почути, що проблема предмета психології – це виведена, дута проблема.

Слід визнати, що у психологічному товаристві на протязі тривалого часу головували тенденції апроблематизації і депроблематизації предмета психології: значна частина дослідницьких праць психологів по предмету психології відноситься не до проблеми предмета психології, а до питання про предмет психології, оскільки є інтенціонально орієнтованими на отримання результату-відповіді у вигляді того або іншого визначення предмета психології.

Нова хвиля фундаментальних розробок в області проблематизації предмета психології в літературі розпочалась у 90-х роках ХХ століття. Слід зазначити, що за здавалось би однозначністю поняття "проблема предмета психології", насправді криються два хоча і тісно взаємопов'язаних, але все ж таки різних смисли, або дві проблеми – проблема визначення предмета психології і проблема єдності предмета психології.

Метою статті є з'ясування особливостей деяких підходів до розуміння та вивчення предмету психологічної науки.

Для психолога психіка як предмет психології – це, перш за все, психіка людини. Тому предмет психології на філософсько-світоглядному рівні проблематизації міститься у роздумах над питаннями буття людини у світі. Філософська концепція буття людини, її сутності і місця у світі є тим контекстом, у якому відбувається предметне самовизначення мислення психолога. Інакше кажучи, розбіжності у трактовках предмета психології між різними психологічними теоріями полягають у системі більш високого порядку – в області метапсихології, філософії психології у різних уявленнях про буття людини у світі.

При всіх кризах психології у кінцевому рахунку відбувається боротьба "двох психологій", двох різних світоглядів і пов'язаних з ними методологій психологічного дослідження – природничо-наукової та гуманітарної парадигм, центральним моментом у якій є питання про принцип детермінізму психічних явищ, його ролі у психологічній науці [2, 3, 7 та ін.]. Проблема детермінізму – є однією з найскладніших у психологічній науці, яка покликана розглядати і вирішувати питання про свободу волі людини і її свідомих дій: чи є вільною людина у визначені і прояві своїх переживань, знань, дій, вчинків, або все це багатство регулюється зовнішнім по відношенню до людського "Я" силами соціального або біологічного характеру? Саме у таких предметних областях психології, котрі займаються проблемами свідомості і особистості, сьогодні проглядаються теоретико-методологічні труднощі.

Область епістемологічної проблематизації предмета психології задається ідеєю "логоса" у слові "психологія" і може бути зафіксованою в категорії "психологічна реальність". Різниця між психічним і психологічним є очевидною: психічна реальність похідна від ідеї психіки, психологічна – від ідеї психології як системи знань про психіку. Проблематизуючи предмет психології в епістемологічній області рефлексії, психолог задає вже питання не про те, що таке психіка, а про те, що являє собою психологія як наука про психіку. Відповісти на питання "Що являє собою психологія?" неможливо простим посиланням на її предметну

область дослідження (онтологічну картину *psyche*), так як будь-яке визначення предмета психології залежить від прийнятої концепції науковості, науково-пізнавальної діяльності, котра є, у відомому сенсі, первинним і визначаючим по відношенню до змісту психології. Наукове пізнання обов'язково передбачає орієнтири, правила, методологію, розуміння того, що є наукою. Так, питання про предметний зміст психології цілком залежить від критеріїв науковості, котрі її визначають, інакше кажучи, наявною є залежить не від "псіхе", а від "логоса". Можна припустити, що існує різноманіття у визначенні предмета психології обумовлюється не складною, багаторівневою природою психічного, а рівнем науковості психологічного знання. Якщо відстоювати думку про незалежність предмета від концепції науковості, то наше розуміння про людину, як предмета психології не може бути прийнятим ні при яких обставинах в психології як науці.

Разом з тим, онтологічна та епістемологічна області проблематизації предмета психології, розведені на рівні формально-семантичного аналізу, у змістовному плані нерозривно пов'язані між собою. Справа у тім, що визначеним чином сконструйована онтологія психічного має на увазі і визначену його епістемологічну інтерпретацію. В епістемологічній площині розуміння предмета психології відбувається співвідношення онтологічної схеми *psyche* з особливостями науково-пізнавальної діяльності: методами, нормами і ідеалами науковості.

Психологічне знання нерозривно пов'язане з методологією його отримання: уявлення про предмет психології є невід'ємним від уявлень про метод психології. Звісно, психологія на сьогодні використовує сотні і тисячі методів дослідження. Але питання стосується основного методу психології, методу-принципу отримання знань, який визначає розуміння предмета психології. Основний (принциповий) метод психології орієнтує на отримання знань про психічну реальність (у рамках онтологічної картини *psyche*), але не будь-яких знань, а цілком визначених, межі яких і визначаються методом. Особливості отриманих знань про *psyche*, що передбачаються специфікою метода наукового пізнання, який використовується і складають епістемологічне розуміння предмета психології. Таким чином, вивчення методологічних принципів окремих наук, що визначають своєрідність притаманних кожній з них способів розуміння предмета дослідження на сьогодні має першочергову значущість, оскільки є необхідною умовою комунікації вчених.

В епістемологічній проблематизації предмета психології природничо-наукова і гуманітарні парадигми в психології розглядаються як вкорінені у психологічному товаристві епістемологічні традиції отримання знань про *psyche*, котрі в методологічній літературі позначаються як протистояння "двох психологій": пояснюючої (об'єктивістської, номотетичної, позитивістської), природничо-наукової психології і розуміючої (суб'єктивістської, ідеографічної, герменевтичної, феноменологічної) гуманітарної психології.

Епістемологічна проблематизація предмета психології виявляє протистояння природничо-наукової і гуманітарної парадигм в психології у вигляді антитез "двох психологій": об'єктивістської – суб'єктивістської, пояснюючої – розуміючої, номотетичної – ідеографічної психології. Природничо-наукова епістемологічна традиція в психології призводить до того, що, по-перше, в результаті орієнтації на монологічно – суб'єктивістський метод пізнання людина як об'єкт пізнання натуралізується, перетворюється у заочно-пізнаване, "безголосу", пасивну "річ", однозначне, детерміноване буття. По-друге, в результаті орієнтації на пояснювально-номотетичний метод пізнання об'єктом природничо-наукової психології стає психіка "звичайної", "стандартизованої", "середньостатистичної" людини, котра може бути поділена на безліч психічних елементів, а предметом природничо-наукового психологічного знання стає загальне, універсальне, абстрактне у всіх психічних явищах, яке мислиться "необхідним" та "абсолютним" чином і приймає форму законів, що допускають кількісно-математичне уявлення. По-третє, при цьому природничо-наукове психологічне знання презентовано переважно у рамках теоретико-пояснюючого-дескриптивного дискурсу, презентованого у предметних поняттях. Гуманітарна епістемологічна традиція в психології визначає, по-перше, що в результаті орієнтації на діалогічно-суб'єктивістський метод пізнання людина розглядається як неоднозначне, непередбачуване, самодетермінуюче, саморозвиваюче буття. По-друге, в результаті орієнтації на описово-ідеографічний метод пізнання об'єктом гуманітарної психології стає цільність і повнота розвинутого душевно-духовного життя особистості, котра не може бути зведена до сукупності елементарних душевних явищ; предметом гуманітарно-психологічного знання стає унікальність, неповторність, конкретного душевно-духовного життя людини, яке може бути описане в її індивідуальному бутті, що передбачає її розуміння, інтуїтивне осягнення, вчування. По-третє, при цьому гуманітарно-психологічне знання передбачає не лише теоретико-описовий-дескриптивний дискурс, але й наявність символіко-подієвих і практико-прескриптивних знань, спрямованих на конструювання, розвиток душі людини, котрі фіксуються у метафоричних та символічних поняттях.

Розуміння природи психічного визначає теоретичні завдання психології, специфіку психологічного пізнання, предмета психології. У XIX на початку XX столітті у вітчизняних університетах при викладанні психології, формуванні теоретичних основ щодо предмета психології брались до уваги де які іноземні джерела. У якості приклада можна навести вченого Рихарда Авенаріуса. "Визначення предмета психології завжди було, як і в інших науках, функцією загального змісту філософського мислення, - визначення загального

змісту філософського мислення завжди було функцією "прогресуючої елімінації". [1, с. 5]. У розвитку, котре відбувалось у зазначений вище період Рихард Авенаріус виділяє три фази, позначаючи останні наступним чином:

- I. Наївно-емпірична фаза.
- II. Наївно-критична фаза.
- III. Емпіріокритична фаза.

У наївно-емпіричній фазі спочатку предметом психології виступала душа, а належним до душі визнавалось психічне. Душа позначалась як предмет досвіду, а головна ідея цього твердження виходить з наївного (примітивного) досвіду. Таким чином, до наївно-емпіричної фази виходять наступні положення. По-перше, душа є субстанціональним принципом життя, руху, відчуттів. По-друге, душа є просторово відокремленою від тіла; вона може існувати у тілі або безтілесно, а відповідно як після, так і до тіла.

До наївно-критичної фази також входить дві групи: психологія без душі та предмет психології по виключенню душі. У першій групі наївно-критичної фази душа не трактується як досвід, вона виключається із предмету безпосереднього досвіду. Положення другої групи вказаної фази зводяться до трьох підгруп:

I. Предметом психології є психічні, душевні, духовні функції, або стани, факти і явища (феномени).

II. Предметом психології виступають функції, стани, факти або явища (феномени) свідомості; свідомість являє собою суму усіх дійсних або одночасно наявних уявлень крім поодиноких фактів свідомості.

III. Предметом психології виступають факти внутрішнього відчуття, внутрішнього досвіду або внутрішнього сприйняття; стани та процеси у людей – внутрішні події, внутрішні переживання, внутрішні стани людини її мозку, визначення внутрішньої сторони матерії. Ці визначення предмета психології Рихард Авенаріус відносить до внутрішньо-сущого.

Емпіріокритична фаза ґрунтується на розумінні предмета психології при впливі інтродукції, елімінації інтродукції та її продуктів. Фактично з самого початку необхідна складова частина власного, особистого природного поняття про світ або емпіріокритична наявність поділяється на дві головні частини, із котрих одна обіймає все те, що належить особисто людині, тобто так званому Я; друга – все належне тому, що позначається як не-Я, але що більш просто і позитивно можна позначити як середовище, при чому до середовища, що відноситься до Я повинно зачислитися все те, що стоїть до людини особисто, у тому ж аналітично визначеному відношенні. До поняття "Я", за Рихардом Авенаріусом, входить: тіло, думки, свідомість, почуття, поведінка.

Завершуючи стислий огляд слід зазначити, що актуальність поставленого питання щодо особливостей теоретичних основ формування предмета психології, дослідження історичного шляху вказаного формування є очевидним і надто важливим для сучасної психологічної науки. Саме єдність логічного та історичного, орієнтує вченого на пошук фундаментальних основ розвитку наукового знання щодо предмета психологічної науки, щоб у зазвичай складній, визначеній і конкретній історичній дійсності віднайти основну логічну лінію розвитку науки, котра здатна показати та виразити закономірність цього розвитку.

Отже, при вивченні реального процесу становлення і розвитку предмета психології необхідно враховувати еволюцію наукового шляху і разом з тим, людського суспільства. У ній в органічній єдності та цілісності презентований об'єктивний та суб'єктивний зміст, а процес виникнення і формування власне психологічних знань насамперед складає теоретичну основу формування предмета психології.

Література

1. Авенариус Р. О предмете психологии / Рихард Авенариус; [пер. с нем. И. Маркова]. – М.: "Московское книгоиздательство", Типография Н.И. Гросман и Г.А. Вендельштейн, 1911. – 83 с.
2. Бермус А.Г. Естественнонаучная парадигма в психологии: выбор ориентиров / А.Г. Бермус // Вопросы психологии. № 4. – М.: ООО Вопросы психологии, 1998. – С. 79 – 83.
3. Воробьева Л.И. Гуманитарная психология: предмет и задачи / Л.И. Воробьева // Вопросы психологии. № 2. – М.: ООО Вопросы психологии, 1995. – С. 19 – 30.
4. Локалова Н.П. Связь понимания предмета психологии и профессионального мышления психологов / Н.П. Локалова // Психологический журнал. Т. 31. № 3. – М.: Изд-во "Наука", 2010. – С. 74 – 81.
5. Мельник О.А. Рецепція ідей розуміння об'єкта і предмета історії психології / О.А. Мельник // проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 11. - Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 464 – 473.
6. Предмет и метод психологии: Антология / под ред. Е.Б. Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005. – 512 с. – ("Gaudeamus").
7. Хомская Е.Д. О методологических проблемах современной психологии / Е.Д. Хомская // Вопросы психологии. № 3. – М.: ООО Вопросы психологии, 1997. – С. 112 – 132.
8. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология / Г.П. Щедровицкий. – М.: Наука, 1997. – 656 с.